

KOGNITIVNÍ DIACHRONICKÁ ONOMAZIOLOGIE: POKUS O SLAVISTICKÝ VÝZKUM

Natalia Ivašina, Alena Rudenka (Minsk)

Teoretickým a metodologickým základem tohoto článku je nová oblast lingvistických výzkumů, tj. kognitivní diachronická onomaziologie. Kognitivní onomaziologie vychází z toho, že zkoumání procesů pojmenování, jeho etap, zvláštností, zákonitostí pomáhá pochopit mechanismy verbálního myšlení. Diachronní kognitivní onomaziologie určuje shodu mezi etapami řečového a rozumového procesu pojmenování a časovou posloupností materiálně zachycených faktů jazykové historie.

V lingvistice existuje na jedné straně velké množství výsledků jazykových výzkumů, zejména diachronních, s mohutným potenciálem pro zobecnění, na druhé straně jsou moderní vysvětlující teorie, kterým se dost často vyčítá nedostatek široké a empirické báze, jež by měla ukázat, jak „funguje“ teorie.

Mnohá jazyková fakta vyzvedávali lingvisté i dříve, právě teď se však tato fakta jakoby otvírají zase, aby byla znovu (nebo poprvé) vyložena v širokém vědeckém kontextu. Na druhé straně řada současných koncepcí, např. logickosémantických nebo kognitivně sémantických, vznikla mimo pozorování nějakých konkrétních jazykových jevů, což je přirozené, protože všechny obdobné jevy nemohou sloužit jako empirický materiál pro vytváření teorie, naopak teorie má vysvětlit maximální množství stejnorodých jevů, které původně nebyly její základnou.

Bohatý faktický materiál pro porozumění v rámci současných teoretických výzkumů podává historická onomaziologie. Podle slov Andree Blanka, jednoho ze zakladatelů kognitivní diachronické onomaziologie, „při spojení diachronické lexikologie s onomaziologií a při její aplikaci na několik jazyků lze empiricky ukázat, jaká konceptualizace je typická pro jedno nebo několik jazykových společenství a jaká je univerzální a jak odpovídá biologickému sklonu člověka k poznávání světa. Kognitivní onomaziologie nám tedy dovoluje hlouběji proniknout do procesů, které probíhají v lidské mysli“ [Blank 2001: 11].

Při onomaziologickém zkoumání je důležité si pamatovat, že „před pojmenováním aktem se má nacházet útvar té struktury vědomí, která hledá formy své fixace“ [Кубрякова 1997: 43]. Proto představitel kognitivní diachronní onomaziologie při zkoumání významové stránky pojmenovacích jednotek operují s termíny nikoliv sémantické, ale koncepční analýzy.

V tomto článku je využito schéma komplexního onomaziologického výzkumu v diachronii navrženého A. Blankem.

Vztahy mezi cílovým konceptem (významem pojmenovací jednotky, vytvořené v důsledku pojmenovacího aktu), zdrojovým konceptem (významem výchozí pojme-

novací jednotky) a slovy vyjadřujícími cílový a zdrojový koncepty mohou být srozumitelně a optimálně popsány, spojíme-li sémantickou typologii nových pojmenování, zakládajících se na druhu obsahové souvislosti mezi zdrojovým a cílovým konceptem, s onomaziologickou typologií prostředků a způsobů tvoření formální stránky nových pojmenování.

Podle A. Blanka „se typy lexikálních inovací (...) sémanticky opírají o malý repertoár asociačních vztahů mezi zdrojovým a cílovým konceptem“ [Blank 2001: 12-13]. Všechny asociační vztahy lze svést ke třem Aristotelovým zásadám zapamatování, tj. podle podobnosti, kontrastu a souvislosti. Podstata a novost Blankovy myšlenky je v tom, že se vedle druhu koncepční souvislosti mezi zdrojovým a cílovým konceptem projevují způsoby pojmenování konceptu (morfémová derivace, včetně různých druhů kompozicí; sémantická derivace a konverze; tvoření ustálených spojení slov; přejímání apod.), což dovoluje vytvořit komplexní onomaziologický výzkum.

Materiálem tohoto výzkumu je systém pojmenování ročních období v slovanských jazycích: analyzuje se formování tohoto koncepčního systému, jeho vývoj od doby praslovanské do současnosti, vytváření lexémů, které označují koncepty jako prvky systému.

Původně se rok u Slovanů dělil na polovinu teplou a studenou [Janko 1912: 124; Moszyński 1967: 143; Афанасьев 1869: 660; Вялкина 1969: 200-202]. Rozdělení roku na dvě roční období bylo známo nejen starým Slovanům. Dvoučlenný rok znali i staří Germáni [Hoops 1918-1919: 584]. Později se u germánských národů k zimě a létu připojilo jaro (rané léto), potom i podzim (období úrody) [Heydzianka-Pilatowa 1968: 82]. Slovanský rok zřejmě měl analogickou vývojovou cestu: od dvoučlenného ke čtyřčlennému přes tříčlennou strukturu.

Dvoučlenné složení napovídala roku sama příroda. V podstatě je členění na čtyři roční období velice konvenční. Přírodní rok zná jen změnu tepla a chladu, přechody od jednoho stavu ke druhému nejsou zřetelné, a proto nemohly člověku sloužit jako ukazatelé času. Tedy objektivně existující mimojazykové faktory diktovaly binární strukturu.

Ve starých slovanských písemných památkách se lexém [zima] vyskytuje ve dvou základních významech: 1) 'studené roční období', 2) 'chlad'. Zřejmě je to relikt staré sémantické struktury, která se liší původním významovým synkretizmem. Oba staré sémémy se zachovaly v západoslovanské jazykové oblasti, v srbsčině, chorvatštině a slovinštině. V ostatních slovanských jazycích se často význam 'chlad' realizuje v mluvené řeči.

Goetze vyčleňuje čtyři skupiny názvů zimy v indoevropských jazycích, které se liší jen morfologickou strukturou [Goetze 1951: 470]. Pro indoevropská pojmenování zimy je charakteristická sémantická stabilita. Všechna pojmenování vztahující se ke kořenu *ǵhei-/*ǵhi- se otáčejí kolem dvou sémantických center: 'zima, chlad' a 'sníh'. Sémém 'sníh' se pokládá za původní pro indoevropská pojmenování zimy. Na slovan??ském území je význam 'sníh' zafixován v areálu ukrajinštiny.

Trubačev při označování formální a sémantické motivace vžitě etymologie uvádí nové sémantické paralely, například *chet. he(i)u* [Nilsson 1920, 54-56;

Трубачев 1957: 29-31]. Taková porovnání dovolují připsat indoevropskému *ghei-původní význam 'lít (o dešti)'. Zima se tedy představuje jako 'období deště'. V tomto případě je třeba při sémantické rekonstrukci brát v úvahu chápání období deště jako studeného ročního období.

Pojetí 'zima' se tedy ze všech složek koncepční sféry ročních období jak význažně, tak i formálně během celé doby vytváření různých slovanských jazyků změnilo nejméně. Z onomaziologického hlediska během jeho transformace nejvýznamnější jevy probíhaly v období rozpadu indoevropského jazyka a v době praslovanské: současné slov. [zima] (s neznačnými fonetickými variacemi) 'studené roční období ze tří měsíců (jedno ze čtyř)', 'chlad' < strus., stsl. зима, stč. zima 'studené roční období ze tří měsíců (jedno ze čtyř)', 'chlad' (v tabulkách je tato etapa vyjádřena jen pro jazyky, v nichž jsou analyzované lexémy zafixovány v starších památkách) < praslov. *zima 'studené roční období (jedno ze čtyř)', 'chlad' < 'studené roční období (jedno ze dvou)', 'chlad' < ide. *ǵhei- 'chlad' < 'sníh' / 'dešť'.

V době starších písemných památek slovanské jazyky pocit'ovaly vliv řecké a latinské kultury, která spolu s křesťanstvím přinesla Slovanům i kalendář založený na lunárně-solárním letopočtu. Díky církevnímu kalendáři se rok chápe jako doba dvanácti měsíců, a všechny názvy ročních období, dříve chronologicky neurčité, dostávají význam 'roční období trvající tři měsíce (jedno ze čtyř)'.
Protože je tato etapa sémantického vývoje ('jedno z ročních období' → 'roční období trvající tři měsíce (jedno ze čtyř)') charakteristická pro všechny koncepty systému – 'zima', 'jaro', 'léto', 'podzim', – maximálně plně je podána jen v tabulce 1 „Zima“.

Ve shodě s vybraným kognitivním modelem vývoje konceptu fakta získaná jeho onomaziologickým výzkumem mohou být podána v podobě zobecňující tabulky (viz tab. 1). V tabulce 1 a dalších se formy cíle a cílové koncepty (kromě konečného) podávají pouze v případě, pokud se lišily od forem a konceptů, které sloužily jako zdroj pro další etapu vývoje.

Onomaziologická kross-charakteristika tohoto konceptu demonstruje minimální formální změny v pojmenování zimy při dost rozmanitých změnách koncepčních vztahů mezi zdrojovým konceptem a cílovým konceptem na různých etapách jazykového vývoje (taxonomická superordinace, metonymie – jednak přes sémantickou derivaci na vlastním slovanském základě, jednak přes sémantické kalkování – synekdocha).

Vývoj konceptů 'jaro', 'podzim', 'léto' je představen v tabulkách 2, 3, 4. Jejich výzkum nám dovoluje udělat následující zobecňování.

Slovanská pojmenování ročních období mají paralely v mnoha indoevropských jazycích. Lexémy [zima] a [vesna] jsou rozšířeny nejvíce a projevují se sémanticky u indoevropských národů. Zvláštní stabilitou, svým způsobem indiferentností k sémantickým změnám, se liší indoevropská pojmenování zimy. Nejspíš se taková sémantická stabilita dá vysvětlit tím, že zima není spojena s hospodářskou činností, a proto se vyhnula pronikání prvků hospodářského systému, které by ji sémanticky nebo funkčně překrývaly.

Z toho lze vyvodit, že do opozice dvou ročních období u Indoevropanů vstoupily zima (*ǵhei- / *ǵhi-) a vesna v širokém významu (*ǵes-). Na slovanské půdě nejspíš její místo v opozici zaujalo *lěto. Spolu s tím došlo ke zúžení významu slova *vesna, které pojmenovávalo jen začátek teplého období. Etymologie slova *lěto by pomohla určit příčinu těchto změn, avšak ani jedno z existujících vysvětlení nelze uznat za nevýratitelné.

Při pojmenování ročních období v slovanských jazycích na různých etapách sémantického vývoje převládá metonymie, přičemž existují tři modely. Jeden z nich, nejstarší a nejrozšířenější, je založen na koncepční blízkosti mezi přírodními jevy a jejich lidským vnímáním. Druhý model je založen na koncepční blízkosti s hospodářskou činností (doba setí, doba žní). Třetí model se zakládá na blízkosti s jinými ustálenými pojmenováními ročních období.

Přičemž druhého a třetího modelu se využívá při pojmenování přechodných ročních období, která se nevztahují ke staré dvoučlenné opozici (jaro a podzim). Existence několika onomaziologických modelů při pojmenování jednoho konceptu není vzácný jev. Podle Blanka „univerzální rekurentní konceptualizace“ nemusí být nutně přítomna v každém jazyce: za prvé, vždy existují jazyková společenství, která z toho či onoho důvodu dávají přednost kognitivně nepriviligovanému způsobu konceptualizace; za druhé, několik způsobů konceptualizace může existovat paralelně a „konkurvat“ si [Blank 2001: 14].

Výzkumy v oblasti diachronní onomaziologie jsou cenné právě tím, že dovolují pozorovat produktivnost různých koncepčních modelů. Jak je známo, lidské poznatky se zakládají na několika bázových myšlenkových operacích: tyto operace jsou klíčové i v procesech pojmenování.

Historicko-sémantický výzkum na materiálu širokého okruhu jazyků dovoluje zjistit univerzální a kulturně specifické modely konceptualizace. Spolu s tím diachronně-sémantické zkoumání vyžaduje získávání všech prostředků historicko-srovnávací metody, přičemž je třeba být připraven na to, že daný konkrétní případ demonstruje unikátní vývoj a nespadá do žádného modelu nebo analogie.

Předložený materiál dovoluje dojít k závěru, že kognitivní lingvistika podává dobrý nástroj pro diachronní výzkum. Takové práce se už objevují (viz: [Antilla 1991; Blank 1999; Geeraets 1997; Руденко 2004]), avšak jsou dosud ojedinělé, i když historická sémantika podává bohatý faktický materiál pro analýzu současnými metodami.

Technická poznámka:

Přehledové tabulky, tvořící s tímto textem organický celek, jsou z technických důvodů přiloženy k tomuto číslu ve formě rozměrově atypické volné přílohy.

Slovníky:

- GEBAUER J.: Slovník staročeský. D. I-II, Praha, 1970.
 POKORNY J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1949-1959.
 ДАЛЬ В.: Словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. Санкт-Петербург, Москва, 1880-1882.
 ЖЕЛЕХОВСКИЙ Е., НЕДЛЬСКИЙ С.: Малорусско-німецкий словарь. Т. I-II. Львів, 1882-1886.
 СРЕЗНЕВСКИЙ И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. Санкт-Петербург, 1893-1903,
 ТРУБАЧЕВ О. Н. (ред.): Этимологический словарь славянских языков. Вып. 6, 8, 15. Москва, 1979, 1981, 1988.

Literatura:

- ANTILLA R.: Field theory of meaning and semantic change, L.-N.Y., 1991.
 BLANK A.: Historical semantics and cognition, Berlin, 1999.
 BLANK A.: Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology // Das Online-Journal zu Metaphor und Metonymie. 2001. № 1. С. 6-25 (www.metaphoric.de).
 GEERAETS D.: Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology. Oxford, 1997.
 GOETZE A.: On the Hittite Words for "Year" and the Seasons and for "Night" and "Day" // Language. 1951. Vol. 1. № 4. P. 467-476.
 GRZEGA J.: Some Thoughts on a Cognitive Onomasiological Approach to Word-Formation with Special Reference to English // Onomasiology Online. 2002. № 3. P. 1-29 (www.onomasiology.de).
 HEYDZIANKA-PILATOWA J.: Określenia czasu w języku Drzewian połabskich, II // Slavia occidentalis. 1968. T. 27. S. 81-87.
 HOOPS J.: Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Bd. I-IV. Strassburg, 1911-1913, 1913-1915, 1915-1916, 1918-1919.
 JACOBSSON G.: Le nom de temps lěto dans les langues slaves. Uppsala, 1947.
 JANKO J.: O pravěku slovanském. Praha, 1912.
 MIKKOLA J.: Zur slavischen Wortkunde // Jagic-Festschrift. Berlin, 1908. S. 356-372.
 MOSZYŃSKI K.: Kultura ludowa Słowian. T. II. Warszawa, 1967.
 NILSSON M.P. Primitive Time-Reckoning. Lund, 1920.
 POLAŃSKI K.: Ze studiów nad słowotwórstwem połabskim Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, 4. Warszawa, 1963.
 ŠTEKAUER P.: Fundamental Principles of an Onomasiological Theory of English Word-Formation // Onomasiology Online. 2001. № 2. P. 1-42 (www.onomasiology.de).

- АФАНАСЬЕВ А.: Поэтические воззрения славян на природу. Т. 1-3. Москва, 1867, 1868, 1869.
- ВЯЛКИНА Л. В.: Обозначения времен года в древнерусском языке // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. Москва, 1969. С. 200-210.
- КУБРЯКОВА Е. С.: Теория номинации и когнитивная наука // Языковая номинация. Тез. докл. междунар. науч. конф. Минск, 25-26.VI.1996г. Минск, 1996. С. 10-11.
- КУБРЯКОВА Е. С.: Части речи с когнитивной точки зрения. Москва, 1997.
- ЛАРИН Б. А.: Об архаике и семантической структуре слова (*яр – юр – буй*) // Из истории слов и словарей. Ленинград, 1963. С. 78-89.
- МАРТЫНОВ В. В.: Из славянских этимологий // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. 2. Москва, 1962. С. 44-57.
- МАРТЫНОВ В. В.: Анализ по семантическим микросистемам и реконструкция праславянской лексики // Этимология 1968. Москва, 1971. С. 11-23.
- РУДЕНКО Е. Н.: Хроника Быховца: лексико-семантический аспект // *Slavia orientalis*. 2004. Rocznik LIII. № 1. С. 93-106.
- ТРУБАЧЕВ О. Н.: Славянские этимологии // *Вопр. славянского языкознания*. 1957. Вып. 2. С. 29-42.